

Зачарована Десна (скорочено)

Олександр Довженко

Спочатку автор цієї автобіографічної кіноповісті визнає, що в його повсякденне життя дедалі частіше почали вторгатися спогади. Мабуть, вони пов'язані з довгими роками розлуки з землею батьків. А може, у кожної людини настає такий час, коли вона повинна "усвідомити свою природу на ранній досвітній зорі коло самих її первісних джерел".

Пригадується Довженкові, який гарний та веселий був у них город. Усе цвіте, буяє. Мати, бувало, говорила: "Нічого в світі так я не люблю, як саджати що—небудь у землю, щоб проізошло. Коли вилізе з землі всяка рос-линочка, ото мені радість". Влітку город так переповнювався рослинами, що вони не вміщалися в ньому, лізли одна на одну, перепліталися, дерлися на хлів, стріху, повзли на тин, а гарбузи звисали з огорожі прямо на вулицю. Далі, за повіткою, росли великі кущі смородини. Там ховалися кури і туди діти боялися ходити, остерігаючись гадюк, хоч ніколи в житті їх не бачили.

На погребні любив спати дід, який малому Сашкові нагадував Бога або святого Миколая. Звали його Семеном. Він був високий і худий, з білою бородою. Пахнув теплою землею і трохи млином, знав письмо і в неділю любив урочисто читати Псалтир. Ні дід, ні слухачі не розуміли прочитаного, і це завжди хвилювало їх, як дивна таємниця. Мати ненавиділа діда, вважала чорнокнижником, хоч Псалтир всередині був не чорний, а білий, і крадькома—таки спалила книжку. "Любив дід гарну бесіду й добре слово".

Він був добрим духом лугу і риби. Гриби і ягоди збирав у лісі краще за всіх, "розмовляв з кіньми, з телятами, з травами, з старою грушею і дубом — з усім живим, що росло і рухалось навколо". Коли діти приносили рибу, дід казав, що, мовляв, це не риба. От раніше була риба! І починав так розповідати про старовину, що діти слухали, забувши про все, поки й "не засинали в запашному сіні під дубами над зачарованою річкою Десною". Більш за все дід Семен любив сонце, прожив близько ста літ, не ховаючись у затінок ніколи. Так під сонцем і помер, коли прийшов його час.

Одного разу Сашко поліз у тютюн, що якраз цвів, потім до огірків. Став дратувати бджіл, але жодна так його і не вкусила. Бджолине жало хоч і болить, але коли почне плакати малий, дід чи мати дають зразу мідну копійку, яку треба прикласти до болючого місця. Біль швидко проходить, а за копійку можна купити в крамниці аж чотири цукерки і смакувати ними до вечора. Погулявши біля бджіл та наївшись огіркових пуп'янків, хлопець натрапив на моркву, яку чомусь любив найбільше. Оглянувся, чи не дивиться хто, і став висмикувати морквини. Але вони були ще малі. Так Сашко повисмикував увесь рядок, але не знайшов жодної великої та солодкої. Потім посадив усю моркву знову в землю — хай доростає — і пішов шукати далі смачного. Довго хлопчина ходив по городу, пробуєчи усе на смак — і мед з квітів, і

калачики, і зелені яблука. Раптом побачив, що біля моркви снує баба, дідова мати. Вона побачила шкоду і почала лаятися та проклинати.

"Не вдаючись глибоко в історичний аналіз деяких культурних пережитків, слід сказати, що нас на Україні прості люди в бога недуже вірили. Персонально вірили більш у матір божу і святих — Миколая—угодника, Петра, Іллю, Пантелеймона. Вірили також в нечисту силу. Самого ж бога не те щоб не визнавали, а просто з делікатності не наважувались утруждати безпосередньо. Повсякденні свої інтереси прості люди хорошого виховання, до яких належала і наша сім'я, вважали по скромності недостойними божественного втручання.

Тому з молитвами зверталися до дрібніших інстанцій, до того ж Миколая, Петра та інших. У жінок була своя стежка: вони довіряли свої скарги матері божій, а та вже передавала сину чи святому духу — голубу".

Прабаба Марусина була маленька та прудка, очі мала такі видючі та гострі, що од них ніщо не могло сховатися. Їй можна було по три дні не давати їсти, але без прокльонів вона не могла прожити й дня. "Вони були її духовною їжею. Вони лились з її вуст потоком, як вірші з натхненного поета, з найменшого приводу. У неї тоді блищали очі й червоніли щоки. Це була творчість її палкої, темної, престарілої душі". Прабаба проклинала онука за висмикану моркву, а в малині лежав "повержений з небес маленький ангел" Сашко і боявся поворухнутися, щоб Божа Мати, бува, не побачила його з неба і не виконала бабині побажання.

Дід Семен обізвався до своєї матері, попросивши її принести узвару. Вона переключилася на нього з такими прокльонами, що хлопець з переляку поповз у малину далі, думаючи, як би всі за ним жаліли, плакали, коли б він умер. Потім почав мріяти, що добре було б біля ями ожити, а баба щоб з переляку втекла, тоді можна було б побігти до хати і їсти коливо. Коливо готували, коли помирали п'ять його братиків і дві сестрички.

Сашкові захотілося в лату. Хата була схожа на стареньку білу печерицю, вікна повростали в землю і не було замків. Мати жалілася на тісноту, а малим "простору й краси вистачало". На білій стіні під іконами висіло багато гарних картин із зображенням монастирів. Але найбільш вражаючою була картина страшного божого суду. На неї боявся дивитися навіть собака Пірат. Хлопець спочатку жахався картини, а потім звук, "як солдат звекає до грому гармат". І думав: "В нашій сім'ї майже всі були грішні: достатки невеликі, серця гарячі, роботи і всякого неустройства тьма—тьмуца, а тут ще фамільна приверженість до гострого слова, тому хоч і думали інколи про рай, все—таки більше сподівалися пекла внизу картини. Тут уже всі мали свої місця.

Батькові чорти наливали в рот гарячу смолу, щоб не пив горілки і не бив матері. Баба лизала гарячу сковороду за довгий язик і за те, що була велика чаклунка. Діда... тримав у руках сам диявол за те, що він чорнокнижник...

...Старший мій брат Оврам був давно вже проклятий бабою, і його гола душа давно летіла стрімголов з лівого верхнього кутка картини прямо в пекло за те, що драла голубів на горищі і крала у піст з комори сало".

Мати вважала, що буде в раю між святими "як боляща великомучениця" і так часто показувала те місце на картині, де знаходитиметься її душа, що там зробилася пляма.

"Фактично найсвятішим у цій родині був один я. І от скінчилася моя святість. Не треба було чіпати моркви. Хай би собі росла. А тепер я грішний. Що ж мені буде?" — подумав малий Сашко і став гірко плакати. Баба почула його плач і стала знову проклинати, аж приспівуючи, наче колядку.

Заліз хлопчик у старий човен і став думати, як йому поновити свою святість. Вирішив "творити добрі діла" — не їсти скоромного цілий тиждень, носити дідові воду, ходити до церкви або рятувати ластів'ят, як вони повипадають із гнізда. Але пташенята не падали, і Сашко надумав піти на вулицю шанувати великих людей. Казали, що за це прощається багато всіляких гріхів на тім світі. Він знайшов стару шапку в човні (у ній уже й кішка кошенят виводила), щоб було що знімати для пошани, коли вітатиметься. Хлопець вийшов за ворота, надівши шапку до самого рота. Але вулиця була порожня, всі дорослі люди працювали в полі. Тільки сидів крамар Масій, та перед ним шапки скидати не хотілося, бо він обдурював покупців. Сашко вирішив піти до діда Захарка, коваля, який курих такий лютий тютюн, що його обходили люди і навіть тварини, облітали птахи. Малий зняв шапку і привітався до діда, але той його не помітив. Тоді він пройшов ще

раз і привітався уже голосніше, але дід Захарко знову не відповів. На вулиці більше нікого не було, у Сашка аж душа зайшлася від нудьги. Він вирішив ще раз спробувати привітатися з дідом, але той так вилаяв його цим разом, що про спасіння душі годі було й думати. Хлопець дременув додому, знову заліз у човен і вирішив заснути, адже уві сні ростуть. Лежить Сашко і думає, що він такий маленький, але знає вже так багато неприємних і прикрих речей. "Як неприємно, коли баба кляне або коли довго йде дощ і не вщухає. Неприємно, коли п'явка впивається в жижку, чи коли гавкають на тебе чужі пси, або гуска сичить коло ніг і червоним дзьобом скубе за штани. А як неприємно в одній руці нести велике відро води чи полоть і пасинкувати тютюн. Неприємно, як батько приходить додому п'яний і б'ється з дідом, з матір'ю або б'є посуд. Неприємно ходити босому по стерні або сміятися у церкві, коли зробиться смішно. І їхати на возі з сіном неприємно, коли віз ось—ось перекинеться в річку. Неприємно дивитись на великий вогонь, а от на малий — приємно. І приємно обніматися з лошадкою. Або прокинутись удосвіта і побачити в хаті теля, що найшлося вночі. Приємно бродити по теплих калюжах після грому й дощу, чи ловити щучок руками, скаламутивши воду, або дивитись, як тягнуть волока. Приємно знайти в траві пташине кубло. Приємно їсти паску і крашанки... Приємно спати в човні, в житі, в просі, в ячмені, у всякому насінні на печі. І запах всякого насіння приємний. Приємно, коли яблуко, про яке думали, що кисле, виявляється солодким... І ще приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошадкою, як з чоловіками... Любив скрип коліс під важкими возами в жнива. Любив пташиний щебету саду і в полі. Ластівку любив у клуні, деркачів — у лузі... Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки... Але більш за все в світі любив я музику. Коли б спитав мене хто—небудь, яку я музику любив у ранньому

дитинстві, який інструмент, яких музик, я б сказав, що більш за все я любив слухати klepanня коси".

Коли малий Сашко чогось плакав, його втішав прадід Тарас, розповідаючи про Десну, про трави, про таємничі озера. "А голос у нього був такий добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні, що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові. Знали труд і мир, щедроти й добро". Скрізь, куди б не глянули хлопцеві очі, бачили вони рух, неспокій, боротьбу. Все викликало якісь порівняння, нагадувало давно десь бачене, уявлене й пережите.

Доглядали змалечку Сашка аж чотири няньки — його брати Лаврін, Сергій, Василько й Іван. Прожили вони недовго, бо, як казали, рано почали співати. Посідають на тин і співають, як соловейки. Ніхто їх і не вчив цьому. Діти померли від невідомої хвороби в один день. Люди говорили, що Бог забрав їх до ангельського хору. Батько дізнався про нещастя на ярмарку, гнав коней тридцять верст. "З чим порівняти глибину батькового горя?

Хіба з темною ніччю. У великім розпачі прокляв він ім'я боже, і бог мусив мовчати... Подібний вибух розпачу і гніву, вже не на бога, а на нас, дорослих, бачила мати в нього над Дніпром, через півстоліття, коли вдруге плакав він на покинутих київських горах, докоряючи нам всім до одного".

"Багато бачив я гарних людей, ну такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі, тільки в очах чомусь завжди було повно смутку: тяжкі кайдани неписьменності і несвободи. Весь в полоні у сумного, і весь в той же час з якоюсь внутрішньою високою культурою думок і почуттів.

Скільки він землі виорав, скільки хліба накопив! Як вправно робив, який був дужий і чистий. Тіло біле, без єдиної точки, волосся блискуче, хвилясте, руки широкі, щедрі. Як гарно ложку ніс до рота, підтримуючи знизу шкоринкою хліба, щоб не пократать рядно над самою Десною на траві. Жарт любив, точене, влучне слово. Такт розумів і шанобливість. Зневажав начальство і царя...

Одне, що в батька було некрасиве,— одяг. Ну такий носив одяг негарний, такий безбарвний, убогий! Наче нелюди зухвалі, аби зневажити образ людини, античну статую укрили брудом і рванням...

З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіячів — він годився на все. Багато наробив він хліба, багатьох нагодував, урятував од води, багато землі переорав, поки не звільнився від свого смутку".

Одного разу у них у хаті сталося вночі дві події. Коли Сашко прокинувся вранці на печі в ячмені, то відразу відчув, що трапилося щось незвичайне. Пахло якось дивно, ніби у церкві. Мати підійшла до сина і сказала, що вона йому ляльку привела. І показала дитину у ночвах. Хлопчикові ця лялька зовсім не сподобалась — з маленьким сизим поморщеним личком. А мати милувалася нею і говорила, що яка ж вона гарненька. Потім заплакала і повідомила, що померла баба Марусина. Сашко аж зрадів, що ніхто тепер не буде нікого проклинати. До двору посунули старці, співаючи

моторошних пісень. Батьки не любили жебраків, але мати подавала щедрю милостиню, їй хотілося, щоб її вважали за багату. З усіх старців батько визнавав тільки одного — Кулика, і то лише за те, що той ходив з бандурою і співав не про божественне. Самому батькові хотілося співати, згадуючи бурлакування по Дону та по степах запорізьких, але він не вмів.

"Жили ми в повній гармонії з силами природи. Зимою мерзли, літом смаглись на сонці, восени місили грязь, а весною нас заливало водою, і хто цього не знає, не знає тієї радості і повноти життя. Весна пливла до нас з Десни. Тоді ніхто не чув про перетворення природи, і вода тоді текла куди і як попало. Часом весна розливалась так пишно, що у воді потопали не тільки ліси й сінокоси. Цілі села тоді потопали, гукаючи собі порятунку. І тут починалася наша слава".

Одного разу трапилася така повінь, якої не пам'ятала навіть столітня прабаба. У батька був один човен на всю округу, тому до нього прийшов поліцейський Макар і велів їхати рятувати людей на Загребеллі. Це було якраз перед Великоднем, і батько відмовлявся, бо не може вранці не пошанувати святу паску. Поліцай пригрозив йому в'язницею, і батько погодився, велів матері дати йому паску, хоч і не свячену. Вдосвіта підпливли до затопленого села. "Вся загребельська парафія сиділа на стріхах з несвяченими пасками. Сходило сонце. Картина була незвичайна, неначе сон чи казка. Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ. Нічого не можна було впізнати. Все було інше, все краще, могутніше, веселіше. Вода, хмари, плав — все пливло, все безупинно неслося вперед, шуміло, блищало на сонці.

Весна красна!.."

Батько сидів із веслом на кормі — веселий і дужий. Він відчував себе героєм—мореплавцем, рятувником. А вода все прибувала. Село опинилося на острові. Потім стихія ввірвалася у хати, хліви. Люди рятувались на стріхах. Худоба потопилася. Один лише Ярема Бобир спокійно зустрічав Великдень, бо ще взимку по поведінці мишей та інших прикметах дізнався, що буде велика повінь і підготувався як слід.

"Скоро з—за хати вплив невеличкий човник, а в човнику й співці — отець Кирило, дяк Яким і кормчий за веслом — паламар Лука. Духовні особи плавали давно поміж хатами і святити паски, підтримуючи морально—релігійний рівень парафії".

Батько підсміювався над отцем Кирилом і його помічниками, говорячи, що тут треба не "воскресенія день", а "вниз по матушці" заспівати. Батюшка не любив Сашкового батька за красу і непокірність, а тепер розсердився за такі його слова, а ще більше, коли батько сказав, що не може хвалити Бога за таку повінь. Отець Кирило так гнівно закричав, що човен похитнувся, і священнослужитель, зателіпавши руками, полетів сторч у воду. За ним попадали і дяк з паламарем. "Ой, як же не зарегоче наше затонуле село, як не возрадуються стріхи! Баби, дівки, діди, чоловіки, діти! От народ! Отак сміятися з святої паски, з самих себе, з усього в світі на Великдень! І де? На стріхах, в оточенні коней і корів, що тільки роги й голови стирчать з холодної води. Ні! Національний характер загреблян не піднявся до верховин розуміння закономірності й доцільності лиха. Він спокусив їх на сміх із святої навіть паски. Дивлячись на людей,

усміхавсь і мій батько,— великий добрий чоловік".

Загинуло і щезло геть з лиця землі рідне село не від води, а від вогню, теж весною, через півстоліття. Його спалили фашисти за допомогу партизанам. Згоріла церква, переповнена людьми. Карателі ганялися за жінками, однімали дітей і кидали їх у вогонь, а матері, щоб не терпіти таких лютих мук, самі кидалися за дітьми у вогонь. Повішені моторошно гойдалися на

шибеницях. Не стало прекрасного села. "Горів і я тоді у тім вогні, загинув усіма смертями людськими, звірячими, рослинними: палав, як дерево чи церква, гойдавсь на шибеницях, розлітався крахом і димом од вибухів катастрофічних. З м'язів моїх і потрощених кісток варили мило в Західній Європі в середині двадцятого століття. Шкіра моя ішла на палітурки і абажури для ламп, валялась на дорогах війни, виутюжена важкими танками останньої війни людства..." Не можна закреслити у пам'яті тих страхіть, які зазнав багатостраждальний люд.

Весняні води стояли довго, тому й косовиця в те літо розпочалася пізно. Збиралися на косовицю довго, мати не пускала малого Сашка, боячись, що його і комарі з'їдять, і втопитися може, і впасти з кручі, і косою обріжеться. Але батько на те не зважав, узяв—таки. Нарешті відчиняються ворота, мати хреститься і щось проказує, коні рушають. Малий не оглядається. "Коло хати мати — зозуля кує мені розлуку. Довго—довго, не один десяток років буде проводити мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу, довго хреститиме мені слід і стоятиме з молитвами на зорях вечірніх і ранішніх, щоб не взяла мене ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий".

Сашко лежить на возі. Він їде у царство трав, річок і таємничих озер. Віз увесь дерев'яний, бо дід і прадід були чумаками, а чумаки не любили заліза, бо воно притягує грім. Дорога до Десни — складна і довга — з калюжами, болотами, горбами, кручами та бродами. Хлопець дивиться на зоряне небо, Чумацький Шлях і непомітно засинає, а прокидається уже на березі Десни. "А на Десні краса! Лози, висип, кручі, ліс — все блищить і сяє на сонці. Стрибаю я з кручі в пісок до Десни, миюся, п'ю воду. Вода ласкава, солодка. П'ю ще раз, убрівши то коліна і витягнувши ший, як лошак, потім стрибав на кручу і гайда по сінокошу. І вже я не ходжу, а тільки літаю, ледве торкаючись луку. Вбігаю в ліс — гриби. У лози— ожина. В кущі — горіхи. В озері воду скаламучує риба".

Сінокіс був гуртовий. При розподілі копиць майже завжди була бійка, бо комусь здавалося, що його обділили. Особливо войовничим був дід. Запеклі непорозуміння тривали аж до вечора, але до згоди приходили завжди. Дід охолоджував свій запал глеком води, а потім філософствував під дубами, що все тепер не таке, як раніше, усе поганшає, дрібнішає, і Сашко дуже жалкував, що коли він виросте, то "світ споганіє", і "не буде вже сінокошу тоді, ні риби".

Малий почув, як заскрипіли плоти на Десні, і поцікавився у батька, хто то пливе. Батько сказав, що то здалека, орловські, руські люди, з Росії. Тоді хлопець спитав, а хто ж вони самі, хіба не руські? Батько сказав, що ні: "А хто там нас знає,— якимось журливо проказує мені батько.— Прості ми люди, синку... Хахли, ті, що хліб обробляють. Сказати

би, мужики ми...Да... Ой—ой—ой... мужики, й квіт. Колись козаки, кажуть, були, а зараз тільки званіє зосталось". Далі батько став говорити з дідом, про що саме, Сашко не зрозумів, але почував, "що не все було добре в давнину на білому світі. Було лиха багато і великого смутку".

Погодою на сінокосі, казали, років півтора ста завідувала ворона. Це була, так би мовити, "фамільна ворона" Довженків. Вона все бачила і чула, і віщувала дощ. Один дядько Самійло не вірив їй. Дядько Самійло не був освіченою людиною, навіть і хліборобом він був поганим. Але, "як і кожна майже людина, він мав свій талант і знайшов себе в ньому. Він був косар. Він був такий великий косар, що сусіди забули навіть його прізвище і звали його Самійло—косар, а то й просто Косар. Орудював він косою, як добрий маляр пензлем чи ложкою — легко і вправно. Коли б його пустили з косою просто, він обкосив би всю земну кулю, аби тільки була добра трава та хліб і каша". У всьому ж іншому він був людиною немудрою і слабкою.

Ворона знала кожного і бачила, хто чого хоче. Одного разу батько, розсердившись на пташку за дощ, який вона накрядкала, попросив мисливця підстрелити її. Але ворона одразу ж перелетіла на дуб за Десною. Повернулася надвечір і накаркала такого дощу, що він погноїв усе сіно.

А тепер про єдиного на всю округу мисливця Тихона. Він був людиною бідною, і, щоб не витратити зайвих зарядів, мусив зробитися снайпером. Але впольовував дичину мисливець не часто, бо він кульгав, і все птаство чуло його здалеку. Крім того, рушниця була старовинна і в неї постійно відвалювався курок. Так було і цього разу. Тихін довго цілився, а коли зібрався стріляти, виявилось, що немає курка. Довго шукали у траві, а потім мисливець висловив припущення, що він той курок взагалі вдома забув. Хлопчик ледь не заплакав, собака теж зробився невеселий, зате качки "раділи, гуляли, плескались". А у Тихона ні на яку іншу птицю, крім качок, рука не піднімалась. Диких звірів теж було мало — їжак, заєць, тхір. Вовки перевелися.

А от леви, вважав Сашко, водилися, але дуже рідко. "Один лише раз по висипу Десни пройшов був лев, та й то, кому не розкажучу, ніхто віри не йме". Одного разу "...ми з батьком поставили перемети в Десні і пливемо до куреня в душоубці на палець од води. Вода тиха, небо зоряне, і так мені хороше плисти за водою, так легко, мов я не пливу, а лину в синьому просторі. Дивлюсь у воду — місяць у воді сміється. "Скинись, рибо",— думаю,— скидається риба. Гляну на небо: "Зірко, покотися",— котиться. Пахнуть трави над водою. Я до трав: "Дайте голос, трави" — гукають перепілки. Дивлюсь на чарівний, залитий срібним світлом берег: "Явися на березі лев",— появляється лев. Голова велична, кудлата грива і довгий з китицею хвіст. Іде поволі вздовж висипу над самою водою".

Сашко зачаровано шепоче батькові, що он лев, а той не вірить. Але раптом вмовкає від подиву. Коли човник порівнявся з левом, батько сильно ляснув веслом по воді, лев стрибнув і рикнув, а в хлопця й душа від страху вилетіла. Нащо батько хоробрий, а й той умовк, сидів нерухомо, поки їх не прибило до іншого берега. До самого ранку горів вогонь біля куреня, хлопчиків було страшно і жалко чомусь лева. Вони не знали, що

робити, як лев почне їсти їхніх коней чи діда, що спав під дубами. Довго прислухалися, може, звір ще раз рикне. Але лев не обзивався, і малому "так палко захотілось розвести левів і слонів, щоб було красиво скрізь і не зовсім спокійно", бо йому "наскучили одні телята й коні".

На другий день виявилося, що левові дійсно вдалося звільнитися на деякий час з клітки під час аварії на залізниці під Бахмачем. Він був з мандрівного звіринця. Але йому не пощастило погуляти на волі — звіра незабаром оточили і вбили.

А хіба можна не згадати Пірата, великого, немолодого і поважного пса, який довго жив у них. Одного разу Пірат загубився у Борзні на ярмарку, де батько продавав дьоготь. Аж ось в неділю, тижнів через п'ять, коли всі сиділи біля хати, біжить Пірат — зморений, худючий. Метрів за сто впав додолу і поповз до господарів, своїм виглядом і голосом виражаючи усю повноту собачого щастя. Батько, хоч і ненавидів одвертість почуттів, розчулився: "Отаке буває на світі! Простий "собака, а так збентежить чоловіка". "Мати плакала ревно, приказувала з невимовною усмішкою: "Га, бодай ти здох! Ну, ви подумайте, собака, а такий жалісний і таке витворює. Ач, як повзає. Тьху, де ти, в нечистого, взявся?" Нічого казати, розумний, добрий був пес. А ще був трудягою — носив з городу огірки в зубах і складав купкою, випивав зайві курячі яйця. У нього підростав молодий веселий син, теж Пірат. Той був артистичної натура і любив погратися з телям, з поросятами, курми й гусьми — своїми й чужими. Інколи ці ігри закінчувалися сумно, доводилося дорізати птицю. "Мати запевняла, що коли ми їли отаку саду курку, обидва Пірати дивились з тютюну і по-собачому сміялись з нас".

Або ось про коней... "Здавалось мені, що коні й корови щось знають, якусь недобру таємницю, тільки нікому не скажуть. Я почував їх полонену темну душу і вірив у віщування через них, особливо вночі, коли все жило по-іншому. Коні водилися в нас різні, бо батько часто їх міняв на ярмарку. Були часом хитрі й недобрі коні. Були перелякані, закляті, стурбовані або заморожені навіки грішники конячі. Але всі вони були окремі від нас, пригноблені, засуджені безповоротно і навіки. І це було видно по заході сонця, коли довго дивитись зблизька у велике темно—сизе кінське око".

Важко жилося коням у селян — роботи багато, корм поганий, збруя стерта, ніякої пошани, часом їх навіть били та кляли. Одного разу хлопчик підслухав розмову коней, що паслися вночі після важкої денної праці. Вони питали один одного, чого це хазяїн такий злий і часто їх б'є. Один кінь відповів другому, що то не їх людина б'є, а свою недолю. їй треба б геройських коней, таких, як раніше були. І пригадують, як возили вони спочатку пророків під хмарами, були з крилами, а тепер худі і безсилі. З тих пір Сашко ні разу не вдарив коня.

Колись за вікном почулися дівочі голоси і попросили дозволу заколядувати. Мати дозволяє, і чується колядка: "Молодець Сашечко та по торгу ходив, святий вечір..." Світ для хлопця став таким урочистим і святковим, що у нього аж дух захопило. А дівчата все виспівували його долю. І Сашко уявляв себе молодцем, що продає коня, а кінь просить не продавати його, а згадати, як вони разом воювали з ордою, турками та татарами. Мати теж підспівує щось небуденне, "лине десь у просторах свого серця".

Довго ще лунала пісня. Потім малого переносили сонного на піч, і він обнімав за шию свого вірного коня, вирішивши ніколи не продавати його. "Так і не продав я його по сей день. Ой коню, коню, не продам я тебе. Якби часом не було мені трудно, як турки і татарове не обступали на торгу мене, не розлучуся з тобою ні за яку ціну".

Пройшли косовиця і жнива, поспіли яблука і груші. Хлопцеві пошили нові довгі штани і повели до школи.

Учителем був Леонтій Созонович Опанасенко, старий, нервовий і сердитий. Носив золоті гудзики і кокарду, був вищим за батька, то ж це надавало йому грізної сили. Учитель спитав хлопця, як його звати, але той так злякався, що втратив голос, потім усе—таки ледве вимовив своє ім'я. Далі учитель задав не зовсім розумне питання — як звати батька. Сашко відповів: "Батько!" Глянули батько з сином один на одного і зрозуміли, що діло їхнє програне. Нудьга вхопила хлопця за серце, і він не зміг нічого більше сказати. Учитель промовив: "Не развитий!" — і відправив геть.

"Було це в далекі старі часи. Тоді ще не знав я, що все проходить, все минає, забувається і губиться в невинній зміні годин, що всі наші пригоди і вчинки течуть, як вода, між берегами часу". Але поки що страждання малого Сашка були безмірними і світ здавався загубленим. Він не захотів навіть обідати і пішов у сад, став біля вулика. До життя його повернула бджола, яка вкусила і зробила дуже боляче.

Але чи не занадто багато уваги старому коневі, селу і старій хаті? Та, мабуть, ні. "Я не приверженець ні старого села, ні старих людей, ні старовини в цілому. Я син свого часу і весь належу сучасникам своїм. Коли ж обертаюсь я часом до криниці, з якої пив колись воду, і до моєї білої привітної хатини і посилаю їм у далеке минуле своє благословення, я роблю ту лише "помилку", яку роблять і робитимуть, скільки й світ стоятиме, душі народні живі всіх епох і народів, згадуючи про незабутні чари дитинства.

Світ одкривається перед ясними очима перших літ пізнання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну. Сумно і смутно людині, коли висихає і сліпне уява, коли, обертаючись до найдорожчих джерел дитинства та отрочтва, нічого не бачить вона дорогого, небуденного, ніщо не гріє її, не будить радості ані людяного суму. Безбарвна людина ота, яку посаду не посідала б вона, і трудії, не зігрітий теплим промінням часу, безбарвний.

Сучасне завжди на дорозі з минулого в майбутнє. Чому ж я мушу зневажати все минуле? Невже для того, щоб навчити онуків ненавидіти колись дороге й святе моє сучасне..."

Багато в житті Сашкових батьків було неладу, плачу, темряви і жалю. І топили вони горе в сварках та горілці. Але найбільше, що їм відпустила доля,— це роботи, тяжкої праці. Хоч були народжені для любові, усі родичі прожили свій вік нещасливо.

Але все це у далекому минулому. Одна лише Десна залишилася у спогадах незмінною. Тепер уже немає таких річок, немає таких таємниць і такого спокою. І русалок немає, і водяних—мірошників теж. "Зате багато дачників тепер купається в трусах на зло робочим людям, в гарячий літній час і, очевидно, на досаду, бо чого ж

мені й досі так соромно відпочивати там, де працюють люди?"

Давним-давно "Десна була глибокою і бистрою рікою. У ній тоді ще не купавсь ніхто, і на пісках її майже ніхто ще не валявся голий. Ще ніколи було усім. Були ми всі тоді трудящі чи малі. Дівчата не купалися навіть у свято, соромлячись скидати сорочки. Чоловікам з давніх-давен не личило купатись за звичаєм. Жінки ж боялися водою змити здоров'я. Купались тільки ми, малі. Була тоді ще дівкою Десна, а я — здивованим маленьким хлопчиком з широко розкритими зеленими очима.

Благословенна будь, моя незаймана дівце Десно, що, згадуючи тебе вже много літ, я завжди добрішав, почував себе невичерпно багатим і щедрим. Так багато дала ти мені подарунків на все життя.

Далека красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах".

1942—1956